

Viktor Akopyan
Summary

The article deals with the history of the Armenian community of the multinational Vladikavkaz in the twenties of the last century. In this period the town was known as the Autonomous district and administratively subordinated to Rostov-on-don – the center of the North-Caucasian region. The author demonstrates that in the period of new economic policy was the revival of the national life.

«20 ՂԱՍԱԿԱՐԳԻ» ԶՈՐԱԿՈՉԸ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (1941-1942թթ.)*

Ռուբեն Մելքոնյան

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ԵՊՀ*

Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա բնակչության հանդեպ 19-րդ դարի վերջին քառորդից սկսած և մինչև 1920-ական թվականների սկիզբը շարունակված ցեղասպանությունների, կոտորածների հետևանքով մեծապես փոխվեց այդ երկրի էթնիկ-կրոնական պատկերը: Քենալական շարժման արդյունքում 1923թ. ձևավորված Թուրքիայի Հանրապետությունը ևս որդեգրեց և շարունակեց իր ոչ մուսուլման քաղաքացիների հանդեպ անհանդուրժողական և խտրական քաղաքականություն: Հանրապետական Թուրքիայի պատմության տարբեր ժամանակահատվածներում արձանագրվել են պետականորեն և տարատեսակ «օրենքներով» սահմանված կրոնական, էթնիկ պատկանելության հիման վրա հալածանքներ, խտրականություններ, որոնք հանգեցրել են ազգային փոքրամասնությունների համար մի շարք բացասական հետևանքների՝ արտագաղթ, տնտեսական կյանքից բռնի հեռացում, հոգեկան, բարոյական խեղումներ և, ի վերջո՝ ֆիզիկական ոչնչացում:

*Հոդվածը ընդունվել է 22.12.12:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԵՊՀ թուրքագիտության ամբիոնը:

Թուրքական պատմագրությունը նման թեմաների կամ չի անդրադարձել, կամ հետևելով ձևավորված ավանդույթներին՝ խեղաթուրել է իրականությունը: Թուրքիայի պետական տարբեր կառույցների՝ Ազգային մեծ ժողովի, որոշակի նախարարությունների արխիվները մինչ օրս անհասանելի են ուսումնասիրողների համար: Սակայն վերջին շրջանում թուրքական իրականության մեջ տեղի ունեցող որոշ զարգացումների համատեքստում փոքր թվով պատմաբան-ուսումնասիրողներ, որոնք չեն պատկանում «պաշտոնական պատմաբանների» թվին, սկսել են հետաքրքրվել հանրապետական Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ կիրառված հալածանքի քաղաքականությամբ: Սրան զուգահեռ հրատարակվում են այդ հալածանքների ականատես-վերապրողների հուշերը, որոնք ևս կարևոր աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն:

20-րդ դարում Թուրքիայի Հանրապետությունում ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ կիրառված հալածանքի քաղաքականության դրսևորումներից առավել քիչ է ուսումնասիրված 1941թ. ոչ մուսուլման քաղաքացիների շրջանում անցկացված, այսպես կոչված, 20 դասակարգի զինակոչը: Ի՞նչ էր սա ենթադրում: Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի թեժ ժամանակաշրջանում թուրքական իշխանությունները երկրի ոչ մուսուլման քաղաքացիների՝ հայերի, հույների, հրեաների շրջանում հապճեպ հայտարարել են զորակոչ՝ ըստ 20 դասակարգման: Այս դասակարգումների մեջ էական տեղ էր զբաղեցնում զորակոչիկների տարիքը, այսինքն՝ ըստ առաջին դասակարգման զորակոչվում էին 18 տարեկանները, ըստ երկրորդ դասակարգման զորակոչվում էին 20 տարեկանները և այսպես դասակարգումների թիվը հասել էր 20-ի, ինչի պատճառով էլ գիտական գրականության մեջ այդ զորակոչը ստացավ «20 դասակարգի զորակոչ» անվանումը:

Աղբյուրները փաստում են, որ զորակոչի են ենթարկվել ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչ չափափաս տղամարդկանց մեծամասնությունը: Ըստ որոշ տվյալների, զորակոչվել են 18-48¹, 26-45², 18-60³ տարիքային խմբերին պատկանող տղամարդիկ: Ավելին՝ զորակոչվել են նաև զինծառայություն անցած տղամարդիկ և

¹ Սիմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 504:

² Kozoğlu Y., Hattırlıyorum Türkiye'de gayrimuslim hayatları, İstanbul, 2003, s. 40.

³ Аванесов С., Положение национальных меньшинств в Турции, Ереван, 1963, стр. 162.

պահեստազորայինները¹: Ջորակոչվածների մեջ նույնիսկ եղել են ծառայությունից նոր վերադարձածներ²: Կարևոր է նկատել նաև, որ զինծառայության են կանչվել առանց խտրականության բոլոր տղամարդիկ, անգամ՝ հիվանդներն ու հաշմանդամները³: 20 դասակարգի զորակոչի ենթարկված և ծանր պայմաններում իր ծառայությունը անցկացրած հայազգի Սարգիս Չերքեզյանը վերոնշյալի մասին հետաքրքիր տվյալներ է փոխանցում: Նա պատմում է իրենց ճամբարում «ծառայող» հայազգի մի հոգեկան հիվանդի մասին. *«Յեղիքուլեի հայկական հիվանդանոցում հոգեկան հիվանդներ կային, թեթև խանգարում ունեցողներ... Սրանցից մեկին ուղարկել էին նալա-րավաճառի մոտ, ճանապարհին ոստիկանությունը ձերբակալել էր, վերց-րել, բերել էին ծառայության: Մարդն իրականում գիժ էր... Մի օր ասաց. «Այ մարդ, հոգեբուժարանում այստեղից ավելի լավ էր»: Մարդն իրավացի էր: Նրան բերել էին միայն հայ լինելու համար»⁴*: Նմանատիպ փաստեր է ներկայացնում նաև հայազգի գրող-լրագրող Երվանդ Գոբեյանը, ով նույնպես այդ տարիներին եղել է պարտադիր զինծառայության մեջ: Ըստ նրա, 20 դասակարգի զորակոչի ժամանակ բացարձակ ուշադրություն չի դարձվել մարդկանց առողջական վիճակին. օրինակ հույն Թեոհարին կույր է եղել, Արսլան Յորգուն մտավոր հետամնաց և այլն⁵:

Կարևոր է շեշտել, որ ոչ մուսուլմանների զորակոչի որոշումը ընդուն-վել է հույժ գաղտնիության պայմաններում և մինչև վերջերս հստակ չէր անգամ ամսաթիվը, սակայն ուսումնասիրող Սայիթ Չեթինօղլուի 2009թ. տպագրված ուշագրավ և արժեքավոր աշխատության մեջ հեղինակը ներկայացնում է գաղտնի որոշման հետ կապված մանրամասներ և լույս սփռում հարցի այդ կողմի վրա: Այսպես, Թուրքիայի կառավարությունը 1941թ. ապրիլի 22-ի նիստում որոշում է ընդունում բանակ զորակոչել ազգային փոքրամասնությունների համայնքների չափահաս տղամարդ-կանց՝ ընդհանուր առմամբ շուրջ 12 000 մարդու⁶: Նույն օրը Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի նիստում քննարկվել և ընդունվել է պաշտպանու-թյան նախարարության առաջարկը 1896-1913թթ. ծնված ոչ մուսուլման

¹ Bali R., "Yirmi Kura İhtiyatlar" olayı, Tarih ve toplum, İstanbul, 1998, cilt 30, sayı 175, s. 4.

² Kozoğlu Y., ՅԻՄԻԿՐԱ, չ. 3 40:

³ Bali R., ՅԻՄԻԿՐԱ, չ. 3 4:

⁴ Zekerzyan S., Dünya Hepimize Yeter, İstanbul, 2003, s. 121.

⁵ Bali R., ՅԻՄԻԿՐԱ, չ. 3 9:

⁶ Zetinoğlu S., Ekonomik ve Kültürel Jenosit: Varlık Vergisi 1942-1944, İstanbul, 2009, s. 57.

տղամարդկանց զորակոչել, սակայն հանձնել հասարակական աշխատանքների նախարարության ենթակայությանը¹: Հետաքրքիր է փաստել, որ Թուրքիայի կառավարությունը զորակոչի անցկացման անհրաժեշտությունը «հիմնավորել» է այն անհեթեթ փաստարկով, թե իբր ֆաշիստական Գերմանիան նպատակ ունի հարձակվել Թուրքիայի վրա²:

20 դասակարգի զորակոչի գլխավոր առանձնահատկությունն այն էր, որ օրենքի համաձայն այն կիրառվում էր բացառապես ոչ մուսուլման քաղաքացիների նկատմամբ³: Թուրքական որոշ աղբյուրներ փաստում են, որ հատուկ ջանքեր է գործադրվել, որպեսզի այդ որոշման մասին տեղեկացվեն միայն համապատասխան ատյանները⁴ և տեղեկության արտահոսք չլինի: Ջորակոչի մասին նախօրոք չի հայտարարվել և այն կատարվել է հապճեպ, ընդամենը մի քանի ժամվա ընթացքում: Ոստիկանները փողոցներում, աշխատավայրերում, տներում ստուգել են անձնագրերը և, երբ հաստատվել է, որ տվյալ անձը պատկանում է ազգային փոքրամասնությունների համայնքներից որևէ մեկին, անմիջապես տարել են, անգամ թույլ չտալով տեղյակ պահել իրենց հարազատներին⁵: Այն տղամարդկանց նկատմամբ, ում ոստիկանները չեն կարողացել հայտնաբերել, հայտարարվել է հետախուզում:

Վերևում նշվեց, որ զորակոչվածները պատկանում էին տարբեր տարիքային խմբերի և ականատեսներ-վերապրողները վկայում են, որ ոստիկանները շատ ուշադրություն չեն դարձրել մարդու տարիքին, քանի որ նրանց հրամայված է եղել հավաքատեղի բերել ոչ մուսուլման ցանկացած տղամարդու: Օրինակ՝ գործարար Վիտալի Հաքբոն, որը երրորդ անգամ է ծառայության գնացել, իր հուշերում պատմում է. *«Մեզ «բարձել» էին ապրանքային վազոններում: Մեր բոլոր կարիքները այս վազոնում էինք հոգում: Մեր մեջ ձերմակ մազերով վաթսուն տարեկան հույներ, հայեր, հրեաներ կային: Սրանք զորակոչվել էին լոկ ոչ մուսուլման լինելու պատճառով: Այս մարդիկ ողբում էին իրենց ճակատագիրը»*⁶:

Ջորակոչի հապճեպ անցկացմանը զուգահեռ կար մեկ այլ հանգամանք ևս, որն անհանգստացնում էր ազգային փոքրամասնությունների

¹ Նույն տեղում:

² Bali R., *Devletin Yahudileri ve “Öteki” Yahudi*, İstanbul, 2004, s. 301.

³ Bali R., “Yirmi Kura İhtiyatlar” olayı, *Tarih ve toplum*, İstanbul, 1998, cilt 30, sayı 175, s. 4.

⁴ Նույն տեղում, էջ 9:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Bali R., “Yirmi Kura İhtiyatlar” olayı, *Tarih ve toplum*, İstanbul, 1998, cilt 30, sayı 175, s. 10:

ներկայացուցիչներին. դա այն էր, որ ծառայությունից ազատելու համար առաջարկված կաշառքն անգամ կտրականապես մերժվել էր թուրքական համապատասխան կառույցների կողմից¹:

Հարկ է շեշտել, որ զորակոչված ոչ մուսուլմանները ենթարկվում էին ոչ թե Թուրքիայի պաշտպանության նախարարությանը, այլ հասարակական աշխատանքների նախարարությանը և աշխատում էին տարատեսակ շինարարություններում: Ջորակոչվածներն, ըստ էության, զինվոր չէին, այլ ինչպես ցույց տվեցին զարգացումները, պետության կողմից պատանդ վերցված անվստահելի քաղաքացիներ: Նրանք չեն անցել զինվորական պատրաստվածության դասընթաց-պարապմունքներ, նրանց չի տրվել զենք և անգամ զինվորական համազգեստ. ոչ մուսուլման «զինվորները» կրել են 1939թ. դեկտեմբերի 28-ին Երզնկայում տեղի ունեցած երկրաշարժից հետո որպես օգնություն Հունաստանի ուղարկած աղբահավաքի սրճագույն հագուստները²: Երվանդ Գոբեյանի տվյալների համաձայն, զինվորական երկարաձիտ կոշիկների փոխարեն նրանց տվել էին տրեխներ³, իսկ Սարգիս Չերքեզյանը նշում է, որ իրենք ստիպված կրել են «թաքունյա» կոչված փայտե սանդալներ⁴: Նկատենք նաև, որ այդ յուրահատուկ համազգեստների շնորհիվ հասարակությունը ևս տարբերակել է զորակոչված ոչ մուսուլմաններին և նրանց կոչել «գյավուր (անհավատ) զինվորներ»⁵:

Ուշաբժան է հատկապես այն հանգամանքը, որ երեք ոչ մուսուլման փոքրամասնություններին թուրքական պետությունը նույն վերաբերմունքը ցույց չի տվել և դա վկայված է տարբեր աղբյուրներում: Այսպես, նշվում է, որ եթե հույները և հրեաները իրենց «ծառայությունը» անցկացնում էին բանակի ծառայողական գումարտակներում, օդանավակայանների շինարարություններում որպես բանվոր, ապա հայերը ընդգրկված էին գերազանցապես հասարակական աշխատանքների գումարտակում⁶: Ուսումնասիրող Ունթաթ Բալին հայերի նկատմամբ այս ընդգծված անվստահությունը պայմանավորում է. «20-րդ դարի սկզբին

¹ Նույն տեղում, էջ 9:

² Նույն տեղում, էջ 5, տե՛ս նաև՝ Koçoğlu Y., *նշված աշխ.*, էջ 40:

³ Bali R., “Yirmi Kura İhtiyatlar” olayı, *Tarih ve toplum*, İstanbul, 1998, cilt 30, sayı 175, s. 5.

⁴ Çerkezyan S., *նշված աշխ.*, էջ 114:

⁵ Նույն տեղում, էջ 113:

⁶ Bali R., *նշված հոդ.*, էջ 6, տե՛ս նաև՝ Koçoğlu Y., *նշված աշխ.*, էջ 40:

տեղի ունեցած դեպքերով»¹: Սարգիս Չերքեզյանը հետազայում իր հուշերում «զինծառայության» մասին գրում է. «Անունը «զինծառայություն» էր, սակայն ծառայության հետ բացարձակ կապ չուներ, մեզ հավաքում էին աշխատանքային ճամբարներում և աշխատեցնում: Ոչ մուսուլմաններին զենք, նորմալ զինվորական համազգեստ չէին տալիս: Առավոտից երեկո աշխատեցնում էին, անտեսվում էր և՛ ծննան ցուրտն ու ձյունը, և՛ ամռան տապն ու արևը»²:

Ջորակոչված ոչ մուսուլմաններին հիմնականում ուղարկել են Թուրքիայի արևելյան շրջանները. «զինվորներին» ցրում էին Աֆյունբարահիսարում, Սեբաստիայում և Յոզղաթում տեղակայված հավաքատեղիներից³: Բանվորական ճամբարներում, ուր տարել են «զինվորներին», պայմանները եղել են ծայրահեղ վատ, ինչի հետևանքով տարածվել են հիվանդություններ՝ պատճառ դառնալով հաշմանդամության և մահվան: Սարգիս Չերքեզյանը փոխանցում է, որ 12-13 հոգով ապրել են մի վրանում, որտեղ չեն եղել անկողնային պարագաներ և քնել են հողե հատակին⁴: Իսկ հրեա «զինվոր» Յաշար Փաքերը այսպես է նկարագրում ճամբարային պայմանները. «Ես Դենիզլիի Չիվրիլ գավառակում էի: Նախ և առաջ բոլոր ոչ մուսուլմաններին ուղարկել էին Աֆյուն, այնտեղ մի հանձնաժողով մեզ ցրեց: Երբ հասանք Չիվրիլ մեզնից սարսափելի հոտ էր գալիս: Այնտեղ խմում էինք մի ցեխոտ ջրափոսի ջուրը: Դրանով նաև ճաշ էինք պատրաստում: Եվ սկսվեց տիֆի համաճարակ: Հինգ հարյուր հոգի էինք, որոնցից միայն քսան հոգին չէին վարակվել, այդ թվում և ես: Վրանում տասնչորս հոգի էինք, որոնցից տասներկուսը հիվանդ էին»⁵: Չնայած պաշտոնական թվեր չկան այդ «զինծառայության» ընթացքում արձանագրված մահվան դեպքերի մասին, սակայն ականատես-վերապրողների և որոշ աղբյուրների համաձայն դրանք բավական շատ են եղել⁶: Սարգիս Չերքեզյանը պատմում է. «Այդ ընթացքում շատ մարդ մահացավ. ո՞ր մեկն ասեմ, Եփրատում խեղդվածներին ասե՞մ, հիվանդություններից, թոքախտից մահացածներին ասե՞մ...»⁷: Ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյանն անդրադառնալով այդ թեմային՝

¹ Bali R., “Yirmi Kura İhtiyatlar” olayı, Tarih ve toplum, İstanbul, 1998, cilt 30, sayı 175, s. 6.

² Çerkezian S., նշված աշխ., էջ 113-114:

³ Նույն տեղում, էջ 113:

⁴ Նույն տեղում, էջ 114:

⁵ Bali R., նշված հոդ., էջ 9:

⁶ Koçoğlu Y., նշված աշխ., էջ 40:

⁷ Çerkezian S., նշված աշխ., էջ 120:

փաստում է. «Պայմաններն այնքան ծանր էին, որ նրանցից շատերը մեռան հոգնածությունից ու հյուծախտից, կամ խեղանդամ եղան»¹:

Ավելորդ է անդրադառնալ նաև ճնշիչ հալածանքի մթնոլորտին, որը տիրել է ճամբարներում, որտեղ իրենց տառապանքն են կրել տարբեր խավերի և կրթվածության աստիճանի «զինվորները»: Այս առումով խիստ բնութագրական է Սարգիս Չերքեզյանի փոխանցած հետևյալ փաստը. «Շատ հաճախ առանց որևէ նպատակի փորել էին տալիս մի տեղ և դուրս եկած հողը, խիճը մեկ ուրիշ փոսի մեջ լցնել տալիս: Թուրքերը մեր գլխին որպես վերակացու ավելի շատ մալաթիացի քրդերին էին կարգում: Այդ քսան դասակարգի հավաքվածների մեջ կային քիմիկոսներ, դեղագործներ, մտավորական, կրթված մարդիկ... Սակայն նրանց չէին աշխատեցնում ըստ իրենց կրթական կամ մասնագիտական հնարավորությունների: Օրինակ՝ Արմենակ Քալայջըյան անունով մի բարձրակարգ ինժեներ կար: Քալայջըյանը իմ Ազնիվ մորաքրոջ ծանոթն էր: Առաջին անգամ երբ եկանք Ստամբուլ՝ 1928-ին և մնում էինք մորաքրոջս մոտ, Արմենակ Քալայջըյանը գալիս գնում էր նրանց տուն: Այն ժամանակ Ռոբերտ քոլեջի ուսանող էր: Ծառայության ժամանակ այս մարդու հետ նույն գորամասում էինք: Բարձրակարգ ինժեներ Արմենակ Քալայջըյանին էլ մեզ հետ միասին աշխատեցնում էին հող փորելու գործում. ձեռքին տվել էին սայլակ, հողը լցնում էինք, վերցնում տանում էր մի քիչ այն կողմ թափում էր ու ետ գալիս... Մալաթիացի քուրդ հսկիչները Քալայջըյանի ամեն գնալ գալուց հայիոյելով մահակներով հարվածում էին մեջքին: Սա արդեն սովորական երևույթ էր, որ կրնվում էր ամեն օր մինչև երեկո»²:

Ձորակոչի ընթացքում արձանագրված խիստ ուշագրավ մի երևույթի մասին արժեքավոր տեղեկությունների ենք հանդիպում նույն Սարգիս Չերքեզյանի հուշերում: Ըստ նրա, ոչ մուսուլման փոքրամասնությունների հետ միասին «զինծառայության» են տարել նաև բռնի կրոնափոխ հայերին³: Չերքեզյանը նշում է. «Այդ տարիներին ինչքան կրոնափոխ կար, նրանց էլ Իսմենֆ փաշան⁴ բերեց մեզ հետ: Մեր վրաններ բերել էին մեծ մասամբ Մալաթիայի շրջակայքի կրոնափոխ հայերին: Խեղճերը Կարա-

¹ Սիմոնյան Հր., նշված աշխ., էջ 504:

² Çerkezian S., նշված աշխ., էջ 115:

³ Խոսքը հիմնականում Հայոց ցեղասպանության ժամանակ ստիպված իսլամ ընդունած հայերի մասին է:

⁴ Նկատի ունի Թուրքիայի երկրորդ նախագահ Իսմենֆ Ինենյուին (1938-1950թթ.):

պետ օղլու Ահմեթ, Գրիգոր օղլու Հասան և նմանատիպ անուններ ունեին: Քանի որ մուսուլման էին դարձել, ուստի ոչ մի կերպ չէին կարողանում հասկանալ, թե ինչու էին իրենց այստեղ բերել: Այդ մարդիկ շարունակ ասում էին. «Այ մարդ համ մուսուլման ենք, համ էլ մեզ բերեցին այս գյավուրների մեջ»: Մեզ մոտ ուզում էին ձևացնել, թե մուսուլման են: Իսկ ոչ մուսուլման զորակոչվածները, որոնք մեծ մասամբ Ստամբուլից էին, այլևս չդիմանալով կրոնափոխ հայերի մուսուլման երևալու համար արած դերասանություններին՝ նրանց նախատում էին. «Եթե մուսուլման էիր, ապա ի՞նչ գործ ունես այստեղ»: Ի վերջո, այդ մարդիկ ընդունեցին, որ հայ են»¹: Այս հետաքրքիր փաստը ևս մեկ անգամ ապացուցում է, որ 20 դասակարգի զորակոչը ունեցել է հստակ էթնիկ երանգ և նույնիսկ բռնի իսլամացված հայերը թուրքական իշխանությունների համար եղել են վտանգի աղբյուր ու անվստահելի տարր: Սա նաև ցույց է տալիս, որ պետական կառույցները հայերի իսլամացման գործընթացի հենց սկզբից նրանց պահում են ուշադրության կենտրոնում և, ի վերջո, նրանց իրականում չեն համարում մուսուլման:

Խոսելով 20 դասակարգի զինակոչի պատճառների և նպատակների մասին՝ պետք է նշել, որ աղբյուրներում եղած որոշակի փաստերը, ինչպես նաև ականատես-վերապրողների պատմածները գալիս են հաստատելու այն վարկածը, որ, խոշոր առումով, այն էթնիկ զտում էր՝ դրան ածանցյալ այլ խնդիրներով:

Նախ պատճառների մասին. որոշ հեղինակների մոտ կարելի է հանդիպել այն միտքը, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ կախված ռազմական գործողությունների ընթացքից, Թուրքիան պետք է պատերազմ սկսեր Խորհրդային Միության դեմ՝ այդ հարցում հետապնդելով հստակ պանթյուրքիստական նպատակներ: Հր. Սիմոնյանը Թուրքիայում տեղի ունեցած նախապատրաստական աշխատանքների մասին նշում է. «Երկրի խորքերից սկսվեց զորքերի տեղաշարժ դեպի Անդրկովկասի սահմանները, կատարվեց պահեստայինների զորահավաք, նոր զորամասերի ձևավորում, բանակի թվաքանակը հասցվեց պատերազմական պայմանների»²: Խորհրդային Միության դեմ ֆաշիստական զորքերի հարձակման լուրը մեծ ոգևորություն է առաջացրել թուրքական քաղաքական վերնախավում:

¹ Çerkezyan S., նշված աշխ., էջ 123:

² Սիմոնյան Հր., նշված աշխ., էջ 502:

Հետագայում այդ մասին իր հուշերում անդրադարձել է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի այն ժամանակվա պատգամավոր Ֆայիք Ահմեթ Բարուքուն՝ նշելով. «Բոլորը շնորհավորում էին միմյանց: Պատգամավորները ասում էին իրար. «Ձեր տունը թող շնորհավոր լինի»»¹:

Անդրադառնալով նպատակներին՝ հարկ է նկատել, որ առավելապես տարածված է եղել այն տեսակետը, համաձայն որի թուրքական իշխանությունները՝ պատրաստվելով հնարավոր պատերազմի, նախօրոք հավաքել և չեզոքացրել են «5-րդ շարայում» համարվող ազգային փոքրամասնություններին: Ավելին՝ ականատեսվերապրողների վկայությունները, ինչպես նաև որոշակի փաստեր, թույլ են տալիս ասել, որ թուրքական իշխանությունները նպատակ են ունեցել անհրաժեշտության պարագայում ֆիզիկապես ոչնչացնելու ոչ մուսուլման «զինվորներին»: Ականատեսները փոխանցում են, որ «զինծառայության» ժամանակ թուրք սպաները և վերակացուները հաճախ են բացահայտ կամ թաքուն ակնարկել նրանց կոտորելու մասին, հայտարարելով՝ «Ստամբուլը մոռացեք»², «Այս փոսերը ձեր գերեզմաններն են դառնալու»³: Ստամբուլի կայարանում նրանց «ճանապարհելիս» պետական պաշտոնյաներն ասել են. «Հերիք է ինչքան ապրեցիք»⁴: Սարգիս Չերքեզյանն այս ամենում կարևոր է համարում նաև Թուրքիայի երկրորդ նախագահ Իսմեթ Ինենյուի բացահայտ հակահայկական դիրքորոշումը և նշում. «Նա (Իսմեթ Ինենյուն Ռ.Մ.) շարունակում էր այն քայլերը, որոնք ժամանակին արել էր երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, պակասում էր միայն կոտորածը, այն էլ չհամարձակվեց անել, քանի որ հարմար առիթ չեղավ»⁵: Ինչպես շատերը, այնպես էլ Չերքեզյանը այս հարցում վճռորոշ է համարում Ստալինգրադի ճակատամարտի ելքը. եթե գերմանական բանակը հաղթեր ճակատամարտում, ապա թուրքական իշխանությունները կիրականացնեին ոչ մուսուլման բնակչության կոտորած:

Բացի այդ դեպքերի ականատես-վերապրողների վկայություններից, կա թուրքական իշխանությունների իրական նպատակը բացահայտող

¹ Barutçu F. A., *Siyasi Hatıralar*, İstanbul, 2001, c. 1, s. 494, *YâdÜYÂ* ı»'ë Y'3", Hür A., *Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı*, Ağos, 30/05, 2008.

² Koçoğlu Y., *նշված աշխ.*, էջ 40:

³ Bali R., *նշված հոդ.*, էջ 15:

⁴ Çerkezyan S., *նշված աշխ.*, էջ 126:

⁵ Նույն տեղում, էջ 125:

շատ կարևոր մեկ այլ հայտարարություն ևս, որն արվել 1955թ. Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում այն ժամանակվա վարչապետ Ադնան Մենդերեսի կողմից: 1955թ. սեպտեմբերի 6-7-ին թուրքական իշխանությունները կազմակերպել են Ստամբուլի, Իզմիրի հույն և հայ բնակչության կոտորած ու թալան: Դեպքերից հետո թուրքական խորհրդարանում իշխող Դեմոկրատական և արդեն ընդդիմադիր ժողովրդա-հանրապետական կուսակցությունների միջև սկսվում է փոխադարձ մեղադրանքների շղթա ու ի պատասխան ԺՀԿ նախագահ Իսմեթ Ինենյուի քննադատական ելույթների՝ վարչապետ Ադնան Մենդերեսը խորհրդարանի ամբիոնից հայտարարում է. *«Առաջին հերթին, դեմոկրատների համար շատ հեշտ է հիշեցնել Ստամբուլի դժբախտ ոչ մուսուլման տարրերին այն մասին, թե ո՞վ է պարոն Իսմեթ Ինենյուն, ի՞նչ է ներկայացնում իրենից ԺՀԿ-ի ղեկավարությունը, հիշելով դրա համար «Ունեցվածքի հարկի» սարսափելի էջերը, քրիստոնյաների հավաքը՝ զինակոչի անվան տակ պատերազմի տարիներին նրանց սպանդանոց ուղարկելու համար: Եթե այդ օրերին նացիստական Գերմանիան չպարտվեր Ստալինգրադում, ապա անհապաղ գործի մեջ կդրվեր Իսմեթ Ինենյուի ծրագիրը, որի համաձայն պետք է ոչնչացվեին հայ, հույն, հրեա 18-60 տարեկան տղամարդիկ այնպես, ինչպես ոչնչացվել են Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ զինծառայողները բանվորական գումարտակներում իրենց ձեռքերով փորելով իրենց գերեզմանները (ընդգծումը մերն է Ռ.Մ.): Թուրքիայի և հատկապես Ստամբուլի բնակչությանը լավ հայտնի է Իսմեթ Ինենյուի և իր ժողովրդական կուսակցության կատաղի ատելությունը քրիստոնյաների և ոչ թուրքերի նկատմամբ»¹:*

Ավելորդ չէ հավելել նաև, որ ազգային փոքրամասնությունների շրջանում տարածված է եղել այն միտքը, որ ոչ մուսուլման «զինվորներին» ոչնչացնելու որոշմանը, իբրև թե, դեմ է եղել Թուրքիայի գլխավոր շտաբի այն ժամանակվա պետ մարշալ Ֆեզի Չաքմաքը² և այդ պատճառով նրա հանդեպ շատ ոչ մուսուլմաններ երախտագիտորեն են տրամադրված³:

Ոչ մուսուլման տղամարդկանց ֆիզիկական ոչնչացումից բացի, ենթադրվում է, որ թուրքական իշխանություններն ունեցել նաև տնտեսական կյանքից նրանց մեկուսացնելու և հեռացնելու նպատակ:

¹ Аванесов С., *նշված աշխ.*, էջ 161-162:

² Koçoğlu Y., *նշված աշխ.*, էջ 40:

³ Bali R., *նշված հոդ.*, էջ 15:

Վերլուծաբան Ռըդվան Աքարը մեջբերում է այս վարկածը հաստատող տարբեր աղբյուրներ և հավելում, որ ոչ մուսուլմանների լուրջ դիրքերը առևտրի ոլորտում մտահոգում էր թուրքական իշխանություններին: Տնտեսական կյանքից ազգային փոքրամասնություններին այս կերպ հեռացնելու միտքը բավական իրատեսական է թվում նաև այն առումով, որ 20 դասակարգի գորակոչի ավարտից (1942թ. հուլիսի 27¹) կարճ ժամանակ անց՝ 1942թ. նոյեմբերի 11-ին Թուրքիայի Ազգային ժողովի կողմից ընդունվեց «Ունեցվածքի հարկի» մասին օրենքը, որը համարվում է ոչ մուսուլմանների տնտեսական ցեղասպանություն²:

Այսպիսով՝ տեսնում ենք, որ հանրապետական Թուրքիայում 20-րդ դարի կեսերին ոչ մուսուլման քաղաքացիների նկատմամբ դրսևորվել է ծայրահեղ խտրական վերաբերմունք և անգամ գորակոչն ունեցել է էթնիկ բնույթ: Թուրքական պետական մեքենան իր բոլոր կառույցներով լծված է եղել միատարր, այն է՝ թուրքական պետություն ստեղծելու գաղափարի իրականացման գործին, որի ձանապարհին ազգային փոքրամասնությունների դեմևս պահպանված բեկորները դարձել են առաջնային թիրախներ: Փաստերը ցույց են տալիս, որ հանրապետական Թուրքիայում մինչև 20-րդ դարի կեսերը մեծապես շարունակվել է երիտթուրքական գործելակերպը. սրա պատճառներից առաջինը պետական շարունակական քաղաքականության բնույթն ու էությունն էր, սակայն չպետք է անտեսել նաև այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակվա թուրքական քաղաքական վերնախավի մեծագույն մասը երիտթուրքական կուսակցության նախկին անդամներ ու ակտիվ գործիչներ էին: Եթե այսօր Օսմանյան կայսրության հատկապես 19-20-րդ դարերի քաղաքականության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս վստահաբար կիրառել «ցեղասպան պետություն» հիմնավորված եզրը³, ապա ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ Թուրքիայի Հանրապետության 20-րդ դարի հատկապես 30-60-ական թվականների քաղաքականության ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս կիրառել «այլամերժ պետություն» եզրը: 20 դասակարգի գորակոչը, ինչպես նաև

¹ Bali R., *նշված հոդ.*, էջ 16:

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս, Մելքոնյան Ռ., «Ունեցվածքի հարկը» կամ տնտեսության «թուրքացման» քաղաքականությունը հանրապետական Թուրքիայում, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, Երևան, 2008, հ. 5, էջ 127-143:

³ Այդ մասին տե՛ս, Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920թթ.), Երևան, 2009, էջ 32-33:

նմանատիպ այլ փաստեր ապացուցում են թուրքական այլամերժ քաղաքականության շարունակական բնույթը:

Призыв «двадцати классов» в Турецкой Республике (1941-1942 гг.)

Рубен Мелконян

Резюме

Сформированная в результате Кемалистского движения Турецкая Республика также переняла и продолжила политику нетерпимости и дискриминации по отношению к своим гражданам немусульманам. Из проявлений дискриминационной политики Республиканской Турции в отношении национальных меньшинств в XX в. наименее изученным является так называемый призыв «двадцати классов», проведенный в отношении немусульманских граждан в 1941 г.. В разгар Второй мировой войны турецкие власти наспех призвали в армию большинство совершеннолетних мужчин, представителей нацменьшинств. На самом деле этот призыв был целенаправленной этнической чисткой со всеми производными от нее проблемами. Турецкая государственная машина и все ее структуры были вовлечены в дело притворения в жизнь идеи создания однородного, то есть турецкого государства, и еще сохранившиеся осколки национальных меньшинств стали первичными мишенями на этом пути.

“20 classes” draft in the Republic of Turkey (1941-1942)

Ruben Melkonyan

Summary

The Republic of Turkey, established as a result of Kemalist movement, adopted and continued the policy of intolerance and discrimination towards its non-Muslim citizens. The least investigated problem among the manifestations of Turkish persecution policy against national minorities in the XX century is the so-called “20 classes” draft, conducted in 1941 against non-Muslim Turkish citizens. At the height of the World War II Turkish authorities conscripted the majority of adult male representatives of

national minorities. This draft was a real ethnic purge with all problems derivative to it. Turkish state apparatus with all its structures was involved in the process of realization of the homogeneous that is Turkish state creation idea and still preserved debris of non-Muslim minorities became the primary targets on its way.

ГЕНЕЗИС НЫНЕШНЕЙ СТАДИИ АЗЕРБАЙДЖАНО-КАРАБАХСКОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ, ЕГО ДИНАМИКА И ОСОБЕННОСТИ*

Давид Карабекян

АрГУ

Азербайджано-карабахский конфликт возник в начале двадцатого века после распада Российской империи и образования на Юге Закавказья независимых государств: Армянской Республики, Азербайджанской Республики, а также Армянский Национальный Совет и правительство Нагорного Карабаха.

Он является одним из наиболее сложных, затяжных и кровопролитных конфликтов на постсоветском пространстве. Волевое решение Кавказского бюро Российской Коммунистической Партии (большевики) от 5 июля 1921г. о передаче Нагорного Карабаха Азербайджану и образовании для армянского населения Нагорного Карабаха автономной области с широкими полномочиями, якобы “в интересах национального мира между армянами и мусульманами», а также Декрет Центрального Исполнительного Комитета Азерб.ССР «Об образовании Нагорно-Карабахской Области (НКАО)» (7.07.1923г.), будучи неправовыми по форме и содержанию, противоречили ранее принятым руководствами Советской Армении и Советского Азербайджана решениям о признании Нахичевани, Зангезура, Нагорного Карабаха частями Советской Армении. Они также входили вразрез с положением постановления Кавбюро РКП(б) (4. 07. 1921г.) о признании права на самоопределение населения НК. Подчинение НК Азербайджану явилось одной из причин многочисленных страданий коренного армянского населения Нагорного Карабаха и всего Восточного Закавказья. Как отмечал председатель Совета Народных Комиссаров Советской Армении А.Мясникян подчинение исконно армянского края, подавляющее большинство которого составляет